

ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Андріяшевська Марина Сергіївна - аспірант Донецького юридичного інституту МВС України

Автором даної статті наведено та розглянуто зміст факторів віктимізації неповнолітніх. Зазначені фактори розподілено на три групи: об'єктивні, суб'єктивні та особистісні. Проаналізовано окремі статистичні дані щодо вчинення злочинів щодо неповнолітніх.

Ключові слова: злочинність, віктимність, неповнолітній, жертва, особливість, фактор.

The author of this article presents and considers the content of the factors of victimization of minors. These factors are divided into three groups: objective, subjective and personal. Separate statistics on juvenile delinquency have been analyzed.

Key words: minor, victim, peculiarity, factor.

Автором даної статті наведено та розглянуто зміст факторів віктимізації неповнолітніх. Зазначені фактори розподілено на три групи: об'єктивні, суб'єктивні та особистісні. Проаналізовано окремі статистичні дані щодо вчинення злочинів щодо неповнолітніх.

Ключові слова: злочинність, віктимність, неповнолітній, жертва, особливість, фактор.

Актуальність.. Різноманітні економічні, політичні, соціальні та інші процеси, що характерні для сучасного етапу розвитку України, досить часто негативно впливають на криміногенну ситуацію в нашій державі. Так, за офіційними даними, лише за 2013-2016 роки від злочинів постраждало понад три мільйони осіб, з яких понад 150 тисяч загинуло. При цьому серед усієї сукупності злочинних посягань особливе занепокоєння викликають ті, що вчиняються стосовно неповнолітніх осіб. На сьогодні цю проблему вже не можна не помічати та залишати поза увагою. Так, лише за офіційними даними, жертвами кожного сьомого злочинного посягання стають неповнолітні особи. Вони є жертвами достатньо великої кількості крадіжок, шахрайств, пограбувань та розбійних нападів, а також тяжких тілесних ушкоджень і навіть вбивств. У бага-

тьох випадках злочини щодо неповнолітніх мають віктимологічне підґрунтя. Тому науково-практичний інтерес викликають питання запобігання віктимізації неповнолітніх, що, у свою чергу, вимагає звернення до проблем віктимологічної детермінації злочинності щодо неповнолітніх.

Дослідженню проблем віктимологізації дітей та молоді присвячені роботи таких учених, як П.С. Дагель, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, А.Ф. Зелінський, Є.С. Назимко, В.І. Полубинський, Г. Піщенко, В.Я. Рибальська, Д.В. Рівман, В.О. Туляков, Л.В. Франк.

Метою цієї статті є виокремлення особливостей віктимологічної детермінації злочинності щодо неповнолітніх в Україні.

Виклад основного матеріалу. У правовій теорії та практиці основна увага приділяється

центральної фігури злочинного акту – особи злочинця та його поведінці. Проте, на ефективність профілактичних заходів впливає та обставина, що злочинець хоча і є найважливішою, однак не єдиною стороною в злочинному акті. У кожному злочині завжди є контрагент – жертва, без участі якої кримінальний конфлікт, у широкому розумінні, існувати не може. На жаль, офіційно-статистична форма обліку кримінальних правопорушень на сьогодні дає досить обмежену інформацію про те, хто став жертвою злочину. Водночас, незважаючи на всі недоліки та неповноту офіційної статистичної звітності, її аналіз має дуже важливе кримінологічне та віктимологічне значення: він відображає головні тенденції злочинності в Україні. Слід вказати, що значне занепокоєння як органів державної влади, так і суспільства в цілому викликає той факт, що, за даними офіційної статистики, жертвами злочинів в Україні щороку стає понад 400 тисяч осіб, із яких майже 10 тисяч – неповнолітні [1].

На сьогодні в офіційній статистиці знаходять відображення лише окремі характеристики, що мають безпосереднє відношення до потерпілих. Це, по-перше, їх розподіл за статевою ознакою: з усієї сукупності потерпілих виділяються окремо жінки. Водночас, в офіційних статистичних звітах окремо відображаються дані про неповнолітніх осіб. Однак, ця категорія в Україні не диференціюється за гендерною ознакою, що виключає можливість визначення їх статі, а отже, не дозволяє із стовідсотковою достовірністю оцінювати надані показники¹. По-друге, потерпілі розподіляються за окремими категоріями злочинів, серед яких виділяються: умисні вбивства, зґвалтування, тяжкі тілесні ушкодження, розбої, грабежі, вимагання, крадіжки, торгівля людьми тощо. Разом з тим цей перелік не охоплює весь спектр злочинних посягань і поза увагою залишає такі важливі для суспільства,

а особливо для неповнолітніх, відомості про легкі тілесні ушкодження та тілесні ушкодження середнього ступеня тяжкості, побой, мордування, катування, сексуальні домагання, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, хуліганства та інші злочини, що найбільш часто вчиняються в сімейно-побутовій сфері та жертвам яких є переважно неповнолітні особи.

Так, з огляду на наведене, на основі офіційної статистичної звітності за період 2013-2016 років, ми спробуємо визначити сучасні тенденції злочинів, скоєних стосовно неповнолітніх (а саме їх динаміку та структуру).

Одними з найбільш небезпечних і найбільш поширених злочинів, учинених стосовно неповнолітніх, продовжують залишатись корисливо-насильницькі злочини. Так, у період з 2013 до 2016 року жертвами грабежів стали 3059 неповнолітніх осіб, 693 з яких – малолітні особи віком до 14 років. Жертвами розбійних нападів стали 406 неповнолітніх, з яких 79 – малолітні особи.

Неоднозначною є динаміка коливань кількості неповнолітніх, які стали жертвами статевого злочинів. Найбільш небезпечними з них є зґвалтування, від яких за 4 роки постраждали 417 неповнолітніх, з яких 132 – це малолітні особи. Крім цього, за вказаний період було зареєстровано 865 фактів розбещення неповнолітніх та 235 – статевого зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості [2].

Неповнолітні є і серед потерпілих від злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми чи іншою незаконною угодою щодо передачі людини. Так, за даними офіційної статистики, протягом 2013-2016 років жертвами торгівлі людьми стали 2377 громадян України, з яких 252 – неповнолітні особи. При цьому з кожним роком відмічається суттєве зростання кількості таких злочинів.

Щодо такого виду злочину як вимагання, то статистичні дані про вчинення їх щодо неповнолітніх в існуючій формі звітності взагалі не виокремлюються, тому нами було застосовано вибірковий метод дослідження судової практики. Згідно з нашим дослідженням із загальної сукупності вимагань близько 20,0 % вчиняються саме стосовно неповноліт-

¹ Примітка

Для більш повного та достовірного відображення показників офіційної статистичної звітності нами будуть використовуватися узагальнені дані, які відображають кількість неповнолітніх потерпілих, що включають як хлопчиків, так і дівчаток.

ніх. При цьому близько 18,0 % неповнолітніх потерпілих від вимагань є малолітні особи. Варто зазначити, що злочини даної категорії характеризуються високим рівнем латентності, а тому офіційна статистика не відображає реального її стану.

Найбільшою віктимністю наділені неповнолітні особи чоловічої статі. Так, питома вага неповнолітніх потерпілих чоловічої статі при грабунках становить 70,3 %, а жінок відповідно – 29,7 %. Якщо говорити про неповнолітніх потерпілих від розбоїв, то їх розподіл за статевою ознакою наступний: чоловіків – 81,2 %, жінок – 19,7 %. При вивченні судової практики про притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення вимагань щодо неповнолітніх встановлено, що потерпілих чоловічої статі – 92,6 %, жіночої – 7,4 % відповідно. Отже, в «групу ризику» можна віднести неповнолітніх осіб чоловічої статі, віком від 14 до 17 років, які володіють низкою індивідуальних віктимних властивостей, що зумовлені більшою мірою віком самого потерпілого.

Слід також звернути увагу на аналіз діяльності відомчої лінії «102». Так, протягом дев'яти місяців 2017 року на лінію «102» відділу служби «102» УПСКП «102» ГУНП в Донецькій області надійшло 156603 звернення про кримінальні правопорушення та інші події, з них за допомогою поліції звернулось 2067 осіб віком до 18 років, що становить 1,3% від загальної кількості звернень.

Так із загальної кількості повідомлень від неповнолітніх заявників у 744 випадках діти виступають як потерпілі, що становить 36%, в інших випадках діти є очевидцями правопорушень.

Загалом, у 59% випадків на лінію «102» звертались неповнолітні особи чоловічої статі (1206 звернень), особи жіночої статі повідомляли про кримінальні правопорушення та інші події 861 разів, що складає 41% від загальної кількості звернень.

За всіма відділами поліції Донецької області найбільша кількість звернень надійшла від осіб, віком від 14 до 18 років – 1251 (61%). Малолітні особи звертались на лінію «102» 816 разів або у 39% випадків.

У переважній більшості випадків малолітні особи (до 14 років) звертались із повідомленнями про сімейні сварки – 237 (29%), звернення інформаційного характеру – 189 (23%), адмінправопорушення – 63 (7%), конфлікт – 57 (7%), заподіяння тілесних ушкоджень – 51 (6%), погроза фізичною розправою – 42 (5%), бійка – 39 (4%), хуліганство – 36 (4%), крадіжка – 27 (3%) та інші події щодо вигулу собак, виявлення боєприпасів, підозріла особа, шахрайство, загублені речі, пожежі [3].

Проаналізовані нами дані офіційної статистики вказують на специфічне становище, яке займають неповнолітні серед жертв злочинних посягань. Зокрема, про це може свідчити: по-перше, неоднакова питома вага підлітків залежно від виду злочинного посягання і по-друге, особливості динаміки злочинів, вчинених стосовно неповнолітніх тощо.

Водночас, ті дані, які фіксуються офіційною статистикою, не відображають усю різноманітність особистісних характеристик жертви, а тому є недостатніми для того, щоб отримати максимально повне уявлення про роль неповнолітніх в механізмі злочинної поведінки. Зокрема, в них відсутня вказівка на освітній рівень, наявність (чи відсутність) стану сп'яніння, взаємовідносин із злочинцем та інші важливі кримінологічні дані. Однак, саме вони відіграють особливе значення при визначенні рівня віктимізації і, відповідно, при розробці заходів віктимологічної профілактики таких злочинів.

Крім того, варто зауважити, що кількість зареєстрованих злочинів і осіб, які офіційно визнані потерпілими, далеко не відповідає реальній кількості жертв злочинних посягань. Про це свідчать як численні наукові дослідження так і повідомлення у ЗМІ. Звичайно, така ситуація не лише негативно впливає на стан аналітичної роботи органів поліції, котрі не володіють у повному обсязі вихідною інформацією про обставини вчинення злочинів стосовно неповнолітніх, але й помітно ускладнює науковий аналіз зазначеної проблеми.

Для отримання повного уявлення щодо ролі неповнолітніх у механізмі злочинної поведінки необхідно детально дослідити причи-

ни, що впливають на їх віктимність. Водночас, таке дослідження неможливе без звернення до наукових поглядів на систему детермінант злочинності, яких на сьогодні дуже багато в науковій літературі. Так, наприклад, А.Ф. Зелінський поділяє всі причини і умови вчинення злочинів на дві групи: об'єктивні, що включають стан екології, економіки, соціальний лад, спадковість, клімат тощо, та суб'єктивні, які охоплюють все особисте, що залежить від волі людини, зокрема: свідомість, звички, нахили, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції тощо [4, с. 44]. Також зустрічається поділ причин вчинення злочинів на зовнішні, які включають в себе несприятливі умови морального формування особи злочинця, умови конкретної ситуації, що викликали намір і об'єктивну можливість у даний момент вчинити злочин, та внутрішні, до яких відносяться соціально негативні погляди, інтереси, відносини, установки, орієнтації, що обумовили вчинення суспільно небезпечного діяння [5, с. 127].

При цьому, не вдаючись до поглибленого аналізу зазначених підходів, можна звернути увагу, що вони є неповними та не відображають усієї різноманітності причин і умов вчинення злочинів, особливо тих, жертвами яких є неповнолітні. Дійсно, система факторів, що детермінують вчинення злочинів стосовно підлітків та механізм їх дії є більш складними, ніж це здається на перший погляд, а тому їх систематизація вимагає проведення більш глибоких наукових досліджень.

Так, на нашу думку, всю сукупність причин та умов, які обумовлюють вчинення злочинів стосовно неповнолітніх, найбільш доцільно поділяти на три групи:

1) об'єктивно існуюча сукупність зовнішніх обставин, які сприяють вчиненню злочинів (демографічні, економічні, соціальні, ідеологічні, психологічні фактори, можливості суспільства з виділення засобів і сил на боротьбу зі злочинністю, комплекс прав і обов'язків учасників цієї боротьби тощо);

2) суб'єктивно зумовлені особистісні властивості конкретного індивіда, який вчинив злочин (свідомість, воля, звички, традиції, погляди, інтереси, потреби, ціннісні орі-

єнтації, ставлення до інших осіб, відношення до моральних і правових норм тощо);

3) віктимологічні властивості особи, яка стала жертвою злочину (особистісні якості жертви, характер та спрямованість її поведінки тощо).

Щодо об'єктивних факторів слід зазначити, що переважна більшість кримінологів пов'язує зростання значної частини негативних соціальних явищ (передусім злочинності) з цілою низкою економічних і політичних негараздів, зниженням рівня добробуту населення, соціальною не облаштованістю та нестабільністю, втратою відчуття впевненості в майбутньому тощо. Дійсно, останнім часом суспільство нашої держави перебуває в умовах постійної напруги, викликаній, перш за все, збройним конфліктом на сході країни та відповідною політичною кризою. У свою чергу, це призводить до загострення численних протиріч та посилення нестабільності в соціально-економічній, організаційно-управлінській, морально-психологічній, культурно-виховній та сімейно-побутовій сферах суспільного життя. Наведені негативні обставини, а також низка інших у своїй взаємодії дестабілізують суспільство, породжують невпевненість і дезорганізацію, посилюють напругу та конфліктність, й, зрештою, обумовлюють погіршення криміногенної обстановки в державі. Тим самим, вони детермінують зростання кількості вчинених злочинів, особливо, щодо таких найбільш вразливих представників суспільства, як неповнолітні, жінки та особи похилого віку. При цьому на підвищення рівня віктимності саме неповнолітніх впливають наступні фактори, що коріняться в економічній, соціальній, політичній, ідеологічній та інших сферах життєдіяльності суспільства:

По-перше, це зниження рівня життя населення. Вважається, що загроза для стабільності в суспільстві виникає тоді, коли різниця між рівнем життя багатих і бідних прошарків населення перевищує 10-кратну величину. В Україні ця різниця вже давно перетнула 20-ти кратну величину. Крім того, за різними даними, 60-70 % населення України перебуває за межею бідності, випробовуючи на собі всі

труднощі нужденного існування [6]. Як наслідок, важкі економічні та соціальні умови життя людей породжують настання в їх особистому житті значної кількості різноманітних аморальних вчинків.

По-друге, не маючи достовірних і об'єктивних статистичних даних, на сьогодні неможливо зробити однозначний висновок про взаємообумовленість безробіття та злочинності. Безперечно, переважна більшість безробітних не розглядає злочинність як єдиний можливий варіант вирішення своїх фінансових проблем. Водночас, безспірним залишається той факт, що зростання безробіття є сприятливою умовою для поширення злочинності.

По-третє, ускладнення сімейно-побутових стосунків. Найбільш ганебним явищем сучасної правової свідомості є хибне уявлення про необхідність замовчування фактів сімейного насильства, як справи виключно сімейної. Така усталеність сімейних традицій не лише сприяє поширенню насильства і жорстокості в родині, але й формує його сприйняття як неминучого та належного.

По-четверте, зростання кількості неблагополучних родин. Розглядаючи сім'ю як одне з основних джерел збереження культурних і духовних цінностей, необхідно пам'ятати, що традиції насильства як частина негативного досвіду передаються наступним поколінням. Стосовно цього деякі науковці відмічають, що насильство в сім'ї веде до помітного послаблення гуманізму в сімейному вихованні, формування жорстокості та аморальності підростаючого покоління, має здатність трансформуватися в девіантну (бродяжництво, жебрацтво, проституція, наркоманія тощо) чи злочинну поведінку [7, с. 119]. При цьому слід зазначити, що число неблагополучних сімей в Україні з кожним роком зростає. Так, на сьогодні на обліку перебуває 70 тис. сімей, що негативно впливають на неповнолітніх, у яких проживає понад 146 тис. дітей [8].

По-п'яте – це недоліки профілактичної, оперативної та іншої роботи працівників поліції. Відомо, що темпи зростання того чи іншого виду злочину знаходяться в прямій залежності від рівня їх розкриття правоохорон-

ними органами. У першу чергу, це обумовлено тим, що пануюча в суспільстві думка про безкарність протиправної діяльності призводить до деформації правової свідомості, зростання кількості повторно вчинених злочинних посягань, а також до поширення правового нігілізму, зневіри та відчуженості осіб, яким було завдано шкоду. Такий стан свідчить, передусім, про втрату громадянами довіри до правоохоронної системи.

По-шосте, поширення алкоголізму та наркоманії. Слід зазначити, що саме вживання спиртних напоїв чи наркотичних речовин не є першопричиною вчинення насильницьких дій стосовно неповнолітніх. Водночас стан сп'яніння знижує здатність особи контролювати свою поведінку, посилює її агресивність та робить поведінку більш жорстокою. Постійне вживання алкоголю призводить до деградації особистості і, як наслідок, до зростання насильства, цинізму та агресії з її боку. Дійсно, як свідчать дані офіційної статистики, в 2013-2016 роках частка злочинів, учинених особами в стані алкогольного сп'яніння, зростала з 12,8 % до 14,6 % [2], що підтверджує надзвичайно велику роль алкоголізму в етимології злочинності.

Таким чином, розглянувши об'єктивно існуючі зовнішні обставини, можна зробити висновок, що вони суттєво впливають не лише на мотивацію злочинної поведінки, але й на віктимність окремих категорій осіб, зокрема підлітків, оскільки посилюють їх вразливість, безпорадність і незахищеність.

До другої групи факторів, які детермінують вчинення злочинних посягань стосовно неповнолітніх, необхідно віднести суб'єктивно зумовлені особистісні властивості індивіда, який вчинив злочин. Розпочинаючи розгляд цих властивостей, зауважимо, що будь-яка дія, зокрема злочин, не може виникнути без певного матеріального носія, тобто особи, яка наділена свідомістю та волею. Отже, центральним елементом механізму злочину виступає особа злочинця, дія чи бездіяльність якої безпосередньо породжує злочин.

Досліджуючи особистісні характеристики осіб, які вчинили злочини стосовно неповно-

літніх, ми встановили, що більшості з них були характерні різноманітні антисуспільні установки та властивості. Зокрема, серед них досить часто є особи, які ведуть аморальний спосіб життя, зловживають алкоголем, вживають наркотичні чи психотропні речовини, не зайняті суспільно корисною працею або раніше вчиняли протиправні дії тощо. Рівень злочинності у цьому напрямку також залежить від характеру дозвілля особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, що досить часто проявляється у проведенні вільного часу у випадкових компаніях, зловживанні алкоголем, зокрема не в домашній обстановці, а в кафе, барах, нічних клубах, де часто виникають конфліктні ситуації, приводи для бійок тощо.

Для осіб, які вчиняють злочини стосовно неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку та інших соціально незахищених категорій громадян, властиві, як правило, такі особистісні якості, як слабкий самоконтроль і самокритика, обмежений кругозір, примітивні потреби та інтереси, егоїзм, жорстокість, грубість, зухвалість, агресивність, імпульсивність, нестримність бажань і потягів, готовність у будь-який момент застосувати насильство, зневажливе ставлення до оточуючих.

Об'єктивно існуючі зовнішні обставини, що сприяють вчиненню злочинів, і суб'єктивно зумовлені особистісні властивості конкретних злочинців не відображають усієї картини та динаміки злочинних посягань, вчинених стосовно неповнолітніх. Річ у тому, що важливе місце серед причин і умов, що обумовлюють вчинення будь-якого злочину, займають особистісні характеристики жертви. У нашому випадку – це суб'єктивно зумовлені віктимологічні властивості неповнолітніх, які стали жертвами злочину.

Висновки. Отже, підвищену віктимність неповнолітніх обумовлюють:

1. Особливості психічних процесів неповнолітніх осіб. На підвищену віктимність неповнолітніх впливає їх почуттєва, вольова, емоційна, підсвідома сфери життєдіяльності, що значною мірою визначається їх розвитком, особливостями функціонування серцево-судинної, статеві, дихальної системи тощо [9, с. 247]. Як свідчать результати багатьох наукових спостережень,

на особливий характер психічних реакцій та процесів у неповнолітніх суттєво впливає їх світогляд і поведінка в передкримінальній ситуації та під час вчинення злочину. Особливості емоційних, вольових і почуттєвих процесів неповнолітніх свідчать про особливості організації їх нервової системи, що проявляється в підвищеній емоційності та вразливості. Таким чином, шляхом здійснення психологічного впливу на найбільш вразливі для підлітка сторони злочинці досить легко вводять в оману чи викликають підвищені емоційні реакції (плач, гнів, страх, роздратування), під час яких вони втрачають пильність і самоконтроль, що суттєво полегшує вчинення злочину.

2. Вікові особливості. Важливим фактором, що впливає на віктимність неповнолітніх, є їх вікові характеристики. Відповідно до проведеного дослідження можна визначити найбільш віктимні вікові групи неповнолітніх, а також з'ясували причини вчинення щодо них злочинів. Так, жертвами найбільшої кількості насильницьких, корисливих і корисливо-насильницьких злочинів є особи у віці від 15 до 18 років [10, с. 180]. Підвищену віктимність цієї вікової групи можна пояснити тим, що саме в цьому віці підлітки характеризуються активізацією в різноманітних суспільних процесах, збільшенням кількості наявних у них матеріальних цінностей (мобільних телефонів, планшетів, дорогого одягу, прикрас тощо), труднощами в усвідомленні ними суспільної небезпеки та нездатністю чинити належний опір нападнику, а також багато часу проводять у громадських місцях.

3. Неналежні умови соціалізації, соціальної адаптації, та специфіка поведінки потерпілого неповнолітнього. Певна річ, що наведені вище особистісні властивості неповнолітніх тією чи іншою мірою впливають на їх віктимність, але зрозуміло, що найбільш яскраво цей вплив проявляється під дією особистісних якостей і поведінки, що обумовлені неналежними умовами соціалізації та соціальної адаптації. Зокрема, це ведення аморального способу життя, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, захоплення азартними іграми, агресивність, грубість, протиправна чи злочинна поведінка тощо.

Література

1. Доступ до правди [Електронний ресурс]. – офіційна інформація Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <https://dostup.pravda.com.ua/news/publications/u-2014-rotsiv-ukraini-zhertvamy-zlochyniv-staly-393-532-osib-z-nykh-4996-nerovnolitni>
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування [Електронний ресурс]. – офіційна інформація Генеральної прокуратури України. – Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>
3. Статистична інформація [Електронний ресурс]. – офіційна інформація ГУНП в Донецькій області. – Режим доступу: <https://dn.npu.gov.ua/uk/publish/article/131363>
4. Зелинский А. Ф. Криминология : [курс лекцій] / А.Ф. Зелинский. – Харьков, 1996. – 260 с.
5. Лейкина Н. С. Причины конкретного преступления и личность преступника в аспекте индивидуализации наказания / Н.С. Лейкина // Преступность и ее предупреждение : [сборник статей] / под ред. Н.П. Кана, М.Д. Шаргородского. – Л., 1971. – 224 с.
6. 60% населення України за межею бідності, – ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2017/03/30/60_naselennya_ukrainy_za_mezheyu_bidnosti__oon_1070599
7. Чеханюк Л. В. Вдосконалення законодавства України щодо захисту жертв насильства у сім'ї / Л. В. Чеханюк // Право України. – 2007. – № 6. – С. 119-122.
8. Лиля Г. Робота з дітьми з неблагополучних сімей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/upbring/1168/>
9. Яковлева Т. К. Психологічні особливості особистості неповнолітнього правопорушника / Т. К. Яковлева // Людина – суспільство – держава : матеріали всеукраїнської наукової конференції. Кривий Ріг, 28 жовтня 2016 року. – Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2016. – С. 246-249.
10. Кулакова Н. В., Білоус В. П. Віктимологічна профілактика корисливо-насильницьких злочинів щодо неповнолітніх /- Н. В. Кулакова, В. П. Білоус // Серія 18 Економіка і право. – 2015. - №28. – С. 176-183.
11. Більш детально див.: Джужа О. Щодо механізму злочинної поведінки / О. Джужа, В. Василевич, А. Кирилюк // Право України. – 2005. – № 6. – С. 66–71. (69-70).